

**Σχολική αποτυχία: μαθησιακές δυσκολίες ή σχολικές δυσκολίες; Ή αποτυχία του
σχολείου;**

Κωνσταντίνος Β. Τσιαντής, Εκπαιδευτικός Δ.Ε Τμήματος ένταξης

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Πάει ου Γιάννους στου σχολείου
να διαβάσ' απ' του βιβλίου
πάει αρίθμηση να κάνει
ένα – δύου του ξεχνάει.
Πάει να πιάσ' την κιμουλία
Βρίσκ' ου δόλιους δυσκολία.
Πάει να παίζει με του Μήτσου
τον βαράει από καπρίτσιου.
Φεύγει ου Γιάννους πάει στη μάννα τ'
και στην αδελφή τ' την Άννα
και τους λέει με τόσο πόνο
το παράπονό τ' μόνο.
Μάννα, δεν παένω στου σχολείου
δε διαβάζου απ' του βιβλίου.
Στείλ' μ' στα κατσίκια μάννα
κι' ας βαράει σχολειό καμπάνα.
Κι' έφυγε κι πάει ου Γιάννους
κι' έγινε τρανός τσουπάνους
μα δεν ξέρει να μιτράει
πόσα πρόβατα φυλάει.
Κι' αν πουλάει και του γάλα
των πληρώνουν άλλα ντ' άλλα.!!!

Το ανωτέρω σκωπτικό τραγούδι περιγράφει και αποδίδει με αρκετή ενάργεια και γλαφυρότητα πώς αισθάνεται ένας μαθητής που «αποτυχαίνει» στο σχολείο γιατί δήθεν «δεν παίρνει τα γράμματα ή γιατί δήθεν δεν κάνει για τα γράμματα αφού είναι στερνάρι ή στούρνος». Ένα σύνηθες ιδεολόγημα που κυριαρχεί σε γονείς και εκπαιδευτικούς. «Είναι όμως έτσι τα πράγματα επειδή έτσι νομίζουμε;» για να παραφράσουμε τη ρήση του Πιραντέλο;

Ε Ι Σ Α Γ Ω Γ Η

"Κουμπούρες" ... δεν υπάρχουν⁴⁰
Το φρουτόδεντρο που φρούτα δεν κάνει
τ' ονομάζουμε στείρο.
Ποιος το χώμα εξετάζει;
(Μπέρτλοτ Μπρεχτ)

⁴⁰ Βλ.. Gordieau A., *Κουμπούρες δεν υπάρχουν, Ψυχανάλυση και σχολική επιτυχία*, μτφρ. Ακριβή Αλεξιάδη, Ολκός, Αθήνα 1995

"Η σχολική αποτυχία, θεωρείται μέσα κι' έξω από τους σχολικούς χώρους ως «φυσιολογικό» γεγονός, καθώς το πλήθος των παραπεμπομένων, στάσιμων και απορριπτομένων μαθητών είναι κατά των τρέχουσα αντίληψη «αυτοί που δεν παίρνουν τα γράμματα», «οι ανεπίδεκτοι», «οι ανίκανοι», «οι αδιάφοροι», «οι τεμπέληδες», «οι υστερούντες», «οι καθυστερημένοι», «οι ανάξιοι», «τα τούβλα»...

Σύμφωνα με την κυρίαρχη αντίληψη που διέπει και διαπερνάει τόσο το σχολικό περιβάλλον όσο και τον εξωσχολικό χώρο, οι μαθητές αναγορεύονται ως οι κύριοι υπεύθυνοι για τις σχολικές τους επιδόσεις, οι οποίες, μάλιστα, θεωρούνται φυσικό αποτέλεσμα είτε των ατομικών διαφορών τους στις ικανότητες, είτε του «είδους» της φιλομάθειας, μεθοδικότητας, επιμέλειας, εργατικότητας που τους διακρίνει.

Φαίνεται ξεκάθαρα ότι η «κοινή γνώμη» προσυπογράφει με βεβαιότητα τη δοξασία ότι οι χαμηλές επιδόσεις στα μαθήματα και η σχολική αποτυχία- σε ένα σχολείο, μάλιστα, που στηρίζεται στις «αρχές της αξιοκρατίας και της ισότητας» απέναντι σ' όλους τους υποψήφιους μαθητές του - συνδέονται αποκλειστικά είτε με την έλλειψη «φυσικών χαρισμάτων - έμφυτων ικανοτήτων», είτε με την «αδιαφορία, οκνηρία, αμέλεια» των μαθητευομένων.

Το καθημερινό και ανεπίσημο «σχολικό» λεξιλόγιο, ευρηματικό στους χαρακτηρισμούς του, ανελέητο στην σκληρότητά του, κατα-γράφοντας τους μαθητές που συνωστίζονται στον «πάτο» της βαθμολογικής κλίμακας, τους χρεώνει με μόνιμες ετικέτες που δυσχεραίνουν τη σχολική ζωή τους, ενώ παράλληλα, ναρκοθετεί την αναζήτηση των αιτιών της «παραγωγής» τους.

Τι φταίει; Αλήθεια, και πολλά παιδιά αποτυγχάνουν στο σχολείο;
Σε ποιο βαθμό η σχολική επίδοση είναι ατομική υπόθεση του μαθητή;⁴¹
"Η σχολική αποτυχία σας ενοχλεί;" Ίσως μπορείτε κάτι να κάνετε!!!"⁴²

ΟΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΑΦΕΤΗΡΙΕΣ

Κατά τις δεκαετίες του '60 και του '70 στον Ευρωπαϊκό χώρο και στην Αμερική έχουν αναπτυχθεί διάφορες θεωρίες⁴³

Κάποιοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι δεν υπάρχει η "σχολική αποτυχία" (sic)!!! Αυτό που υπάρχει είναι οι μαθητές που αποτυγχάνουν!!!"⁴⁴

Η κοινωνική προέλευση δεν είναι η αιτία της σχολικής αποτυχίας και οι μαθητές που αποτυγχάνουν δεν είναι οι κοινωνικώς - μορφωτικώς ελλειμματικοί. Το να γεννιόμαστε, γράφουν, ισοδυναμεί με την υποχρέωση να μαθαίνουμε. Αλλά η μάθηση και η γνώση δεν υπάρχει χωρίς τη σχέση με τη γνώση και την επιθυμία για τη γνώση.

⁴¹ <http://Katsikas.8K.com>, σελ. 6-7

⁴² Perrenoud Philippe, "Η σχολική αποτυχία σας ενοχλεί; Ίσως μπορείτε κάτι να κάνετε", περ. Σύγχρονη Εκπαίδευση, τ. 88 (Μάιος- Ιούνιος 1996), σελ. 27-38.

⁴³ Βλ. σχετ. Φραγκουδάκη Άννα, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, Παπαζήσης, Αθήνα 1985, κυρίως τις σελ. 149-177, Μυλωνάς Θ., *Κοινωνική, Κοινωνική Αναπαραγωγή στο σχολείο*, Αρμός, Αθήνα χ.χ., σελ. 89-98, Νούτσος Μπ., *Κοινωνιολογία και εκπαίδευση* (Η θεωρητική αντιπαράθεση στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης), περ. Διαβάζω, τ. 119, 1985, σελ. 43, Σιάνου Ελένη, *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Πανεπιστημιακές Σημειώσεις, Γιάννενα 1994, σελ. 46-55, Althusser L., *Θέσεις*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977, σελ. 69-121, Πουλαντζάς Ν., *Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό*, Θεμέλιο, Αθήνα 1981, Ανθογαλίδου-Βασιλακάκη Θεοπούλα, *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, Πανεπιστημιακές Σημειώσεις, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωαννίνων 1990.

⁴⁴ Βλέπε για παράδειγμα το βιβλίο του Charlot Bernard, *Η σχέση με τη γνώση*, Στοιχεία για μια θεωρία, μτφρ. Μιχάλης Καραχάλιος, Ευανθία Λινάρδου- Καραχάλιου, Μεταίχμιο, Αθήνα 1999.

Ο κεντρικός άξονας επί του οποίου εδράζουν την όλη θεωρητική κατασκευή τους είναι η σχέση/-σεις με τη γνώση και τη μάθηση και η "σύνδεσή τους με την επιθυμία του παιδιού, υποκειμένου".

Αφορούν όμως πραγματικότητες οι σχέσεις αυτές ή αποτελούν ένα ευφυές ιδεολόγημα; Έτσι με το να μην αναφέρεται ρητώς και με το να αποκρύπτεται επιμελώς, αναπαράγεται πολλαπλώς και διαχέεται με αντίστοιχες πρακτικές η ιδεολογία των φυσικών χαρισμάτων.⁴⁵

Αυτές οι θεωρητικές απόψεις οι οποίες, ειρήσθω εν παρόδω, δεν είναι καθόλου καινοφανείς μεταβιβάζουν την ευθύνη του σχολείου και πιο συγκεκριμένα την κοινωνική λειτουργία του σχολείου την ανάγουν σε ζήτημα σχέσεων, προσωπικών σχέσεων και έμφυτων ικανοτήτων.⁴⁶

Συνεπώς "αθρώνεται" το σχολείο ως σύστημα και πλαίσιο λειτουργίας και "επιβαρύνονται" πρωτίστως οι μαθητές και δευτερευόντως οι διδάσκοντες. Οι πρώτοι "δεν κάνουν για τα γράμματα!!!" και οι δεύτεροι "δεν κάνουν καλά τη δουλειά τους".

Δεν είναι άγνωστα εξάλλου τα επίθετα τα οποία χρησιμοποιούνται στην κυρίαρχη σχολική λογική και πρακτική για τους μαθητές, τους "καλούς" και τους "κακούς", αλλά και για το επίπεδο του σχολείου και των σχολικών γνώσεων.⁴⁷

Έτσι ο καλός μαθητής συνήθως αποκαλείται "σαΐνι", "τσακάλι", "φωστήρας" ενώ αντιθέτως ο "κακός" τιτλοφορείται "μούφος", "τούβλο", "κούτσορο"...

Ο μαθητής παρουσιάζεται ως "σκεύος εκλογής". Ή είναι προικισμένος από τη φύση και αυτό είναι δεδομένο εξ' αρχής ή δεν είναι και συνεπώς δεν αλλάζει. "Υποβόσκει" εδώ ένας ιδιότυπος «παιδαγωγικός ρατσισμός» ο οποίος πολλακώς επικυρώνεται και από την επίσημη γραφειοδιοικητική ρητορική του ΥΠ.Ε.Π.Θ.. Τοιουτοτρόπως το σχολείο και η επέμβαση του σχολείου θεωρούνται αμελητέα.

Στο σχολικό πλαίσιο του νεοελληνικού σχολείου δεν προάγεται η ψυχική υγεία του μαθητή.

Η παραβατικότητα των μαθητών σχετίζεται με τη «σχολική αποτυχία».

Οι μαθητές καταστρέφουν τα σχολικά εγχειρίδια στο τέλος των «εξετάσεων» γιατί το σχολικό πλαίσιο δεν τους «έμαθε ή δεν τους έδειξε» να «κάνουν σχέση» με τη γνώση.

Η «σχολική αξιολόγηση», τελικώς κατηγοριοποιεί ή τιμωρεί τους μαθητές.

Ο εκπαιδευτικός θεσμός «δεν ενδιαφέρεται» να αξιοποιείται το «μυαλό» του κάθε μαθητή.

Το σημερινό σχολικό πλαίσιο δεν σέβεται την προσωπικότητα την ατομικότητα και τους ρυθμούς του κάθε μαθητή αλλά λειτουργεί ως «άσυλο»καλλιεργώντας του «στερεοτυπίες και ρουτίνες» ή την παραίτησή του από τη γνώση.

ΚΡΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ - ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

Τι είναι τελικώς και πώς ορίζεται η σχολική αποτυχία;

Η αποτυχία κάποιων μαθητών ως προς το σχολείο;

Η αποτυχία του σχολείου ως προς κάποιους μαθητές;

Πόσοι όμως είναι αυτοί;

Ποιοι είναι αυτοί;

Πώς επισυμβαίνει αυτό το φαινόμενο;

Γιατί συμβαίνει αυτό;

Πώς εμπλέκεται ο εκπαιδευτικός και ο γονιός μ' αυτές τις αιτίες.

⁴⁵ Νούτσος Χαρί., *Συγκυρία και εκπαίδευση*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1990.

⁴⁶ Βλ. Φραγκουδάκη Άννα, *όπ.* σελ 15-23.

⁴⁷ Βλ. Νούτσος Χαράλαμπος, *Ιδεολογία και Εκπαιδευτική πολιτική*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986, σελ. 43-55 και 117-125.

Η αποτυχία εκφράζει μια όψη αυτών των σχέσεων. Ορίζεται ως έκφραση σχέσεων. Έχουμε σχέσεις ή δίκτυο σχέσεων. Οι μαθητές σε σχέση με το σχολείο (το συγκεκριμένο πρόγραμμα, το συγκεκριμένο σχολείο, το αναλυτικό πρόγραμμα, το ωρολόγιο πρόγραμμα, το ωράριο εργασίας...).

ΔΕΝ ΕΚΦΡΑΖΕΙ ιδιότητες ή ποιότητες των μαθητών. Δεν μπορούμε να αποδώσουμε μόνο στους μαθητές τη σχολική αποτυχία.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 μία έρευνα του Ο.Ε.Ε.Κ. και του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου μας δίνει με αρκετή ενάργεια τη σχολική αποτυχία και τον αποκλεισμό από την πρωτοβάθμια εκπαίδευση κατά το νόμο.⁴⁸

Η σχολική αποτυχία είναι η μη ανταπόκριση ορισμένων μαθητών σε ορισμένες σχολικές προδιαγραφές, απαιτήσεις του σχολείου όπως το σχολικό βιβλίο, οι εξετάσεις, οι βαθμοί... Η σχέση είναι ο βαθμός ανταπόκρισης.

Ποσοτικώς η σχολική αποτυχία εκφράζεται με δείκτες όπως η βαθμολογία, η επανάληψη μιας εξέτασης των μαθημάτων, η διαγωγή, η απόρριψη, η διακοπή της φοίτησης (η λεγόμενη σχολική διαρροή).⁴⁹ Ο βαθμός δεν είναι μια ποιότητα ή ιδιότητα την οποία απονέμουμε στο μαθητή.

Οι δείκτες μέτρησης δεν έχουν την ίδια σημασία, έχουν διαφοροποιημένη κοινωνική σημασία. Εξ' άλλου και η σχέση των μαθητών με το σχολείο δεν είναι η ίδια μέσα στο χρόνο. Το σχολείο δεν συνάπτει ή δεν αναπτύσσει τις ίδιες σχέσεις με όλες τις κατηγορίες των μαθητών. Μήπως τελικώς το σχολείο κατασκευάζει τον μαθητή τον εξαίρετο αλλά και τον μούφο;

Δεν πρέπει να ταυτίζουνε τις διαφορές στην επίδοση από άτομο σε άτομο με τις διαφορές από ομάδα σε ομάδα.

Δεν πρέπει να ανάγουμε τη διαφορά των ομάδων σε διαφορά των ατόμων.

Το σχολείο επιβραβεύει το διαφορετικό και διαφοροποιημένο πολιτισμικό κεφάλαιο της οικογένειας αποκρύβοντάς το όμως επιμελώς.⁵⁰

Έτσι η επιτυχία ή η αποτυχία εμφανίζεται ως ατομική ικανότητα ή ως απουσία χαρισμάτων και όχι ως απόρροια του οικογενειακού περιβάλλοντος. Έτσι αναπαράγεται ο μύθος των εμφύτων ικανοτήτων. Είναι μια υπεραπλουστευτική ερμηνεία η οποία "ενοχοποιεί" το μαθητή.

Το σχολείο είναι κρατικός θεσμός και όχι κοινωνικός. Το σχολείο "κοσκινίζει" τους μαθητές από τη φύση του—για να αναπαράγει τις κοινωνικές διαφορές και όχι τις κοινωνικές ανισότητες.

Το σχολείο ασκεί συμβολική βία και αναπαράγει τις δύο μορφές του καταμερισμού της εργασίας (διανοητική, χειρωνακτική). Συντελεί επίσης στον καταμερισμό των κοινωνικών προνομίων ενώ συγχρόνως είναι και πολιτικός θεσμός.

Οι γνώσεις τέλος, δεν είναι υπόθεση μόνο του σχολείου, δεν είναι σχολική διαδικασία αλλά είναι μία κοινωνική διαδικασία στους ανθρώπους για να λύνουν προβλήματα.

Η γνώση είναι εργαλείο που προκύπτει μέσα από την ανθρώπινη συλλογική εμπειρία.

⁴⁸ Παλαιοκρασσάς Σταμ., Παναγιωτοπούλου Ίρις κ.ά. (επιμ.), *Οι μαθητές που εγκαταλείπουν τις σπουδές τους στο γυμνάσιο και οι ανάγκες τους για επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση*, Ο.Ε.Ε.Κ.- Π.Ι., Αθήνα 1996

⁴⁹ Λαρίου-Δραττέκη Μ., *Η Εγκατάλειψη της Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης και Παράγοντες που σχετίζονται μ' Αυτήν*, Γρηγόρης, Αθήνα 1993, Παπαθεοφίλου Ρίτσα, Βοσνιάδου Στέλλα (επιμέλεια), *Η Εγκατάλειψη του Σχολείου: Αίτια, επιπτώσεις, προτάσεις*, Gutenberg, Αθήνα 1998.

⁵⁰ Βλ. π.χ. Μυλωνά Θ., *Η αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων μέσα από τους σχολικούς μηχανισμούς*, Γρηγόρης, Αθήνα 1982.

Τζάνη Μ., *Σχολική επιτυχία, Ζήτημα ταξικής προέλευσης και κουλτούρας*, Αθήνα 1983.

Νούτσος Χαρ., *Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος*, Θεμέλιο, Αθήνα 1979.

Τσουκαλάς Κων., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

"Το σχολικό σύστημα «λειτουργεί» για όλους τους μαθητές με τους ίδιους διδάσκοντες, τα ίδια βιβλία, τις ίδιες περίπου συνθήκες στην εκπαιδευτική πράξη και αυτό βέβαια προβάλλεται σαν αδιαμφισβήτητο τεκμήριο «αντικειμενικότητας».

Είναι όμως γνωστό ότι ο ομοιογενής τρόπος με τον οποίο προσφέρεται μια γνώση δεν διασφαλίζει υποχρεωτικά και ομοιογενή αποτελέσματα αφού σε μια κοινωνία τα άτομα διαφοροποιούνται μεταξύ τους σημαντικά.

Η συγκάλυψη - αγνόηση της «δραστηκής» σχέσης που υπάρχει ανάμεσα στη σχολική αποτυχία και στο οικογενειακό περιβάλλον του μαθητή (προσδοκίες γονέων⁵¹, επάγγελμα και εκπαιδευτικό επίπεδο των γονέων, εισόδημα και κοινωνική θέση)⁵², δρομολογεί απόψεις που αθρώνουν την κοινωνική διαφοροποίηση και ερμηνεύουν την διαφοροποίηση στις σχολικές επιδόσεις στη βάση της ύπαρξης ή της απουσίας ατομικών-έμφυτων χαρισμάτων των μαθητών."⁵³

Συνεπώς κάθε φορά θα πρέπει να «αναλύεται» το έδαφος στο οποίο "λιπαίνεται" η σχολική αποτυχία για να ανιχνευθεί η "ταυτότητά" της.

Τα αποτελέσματα ερευνών έχουν αποδείξει ότι η σχολική αποτυχία δεν είναι σε καμιά περίπτωση αποκλειστική ευθύνη του μαθητή.

Θα κλείσουμε τα συμπεράσματά μας με ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα μιας εκθέσεως προς το ΥΠ.Ε.Π.Θ. "...αν θέλουμε η γυμνασιακή παιδεία να είναι πράγματι γενική δεν μπορούμε πλέον να στηρίζουμε το γυμνασιακό σύστημα στην αρχή: διδακτέα ύλη- εξετάσεις- προαγωγή. Το κύριο θέμα τώρα δεν θα 'πρεπε να είναι το επίπεδο των γνώσεων και διανοητικών ικανοτήτων που απαιτεί η τάξη, αλλά το πώς το σχολείο θα διαθέτει μέσα και μεθόδους παιδείας και αξιοποίησεως όλων μια που μιλάμε για υποχρεωτική-γενική παιδεία με στόχο την αυτοανάπτυξη όλων των Ελληνοπαίδων.

Το εκπαιδευτικό σύστημα πρέπει να ταιριάζει στους μαθητές και όχι οι μαθητές στο σύστημα."⁵⁴

⁵¹ Βλ. την αδημοσίευτη έρευνα της ερευνητικής ομάδας του καθηγητή του Πανεπιστημίου Πατρών Θεόδωρου Μυλωνά στο <http://Katsikas.8K.com>, σελ. 12-14

⁵² Ψαχαρόπουλος Γ., Καζαμιάς Α., *Παιδεία και ανάπτυξη στην Ελλάδα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1985.

⁵³ <http://Katsikas.8K.com>, σελ. 7

⁵⁴ Βλ. την "έκθεση εντοπίσεως προβλημάτων" που κατατέθηκε στο ΥΠ.Ε.Π.Θ. το 1976 από τριμελή επιτροπή του Ε.Μ.Π. στο <http://Katsikas.8K.com>, σελ. 15.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Althusser S, *Θέσεις*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977.
2. Ανθογαλίδου- Βασιλακάκη Θ, *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, Πανεπιστημιακές Σημειώσεις, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1990.
3. Charlot Bernard, *Η σχέση με τη γνώση, Στοιχεία για μια θεωρία*, μτφρ. Μιχάλης Καραχάλιος, Ευανθία Λινάρδου- Καραχάλιου, Μεταίχμιο, Αθήνα 1999.
4. Gordieau A., *Κουμπούρες δεν υπάρχουν, Ψυχανάλυση και σχολική επιτυχία*, μτφρ. Ακριβή Αλεξιάδη, Ολκός, Αθήνα 1995.
5. <http://Katsikas.8K.com>, *Η αόρατη πλευρά της σχολικής Αποτυχίας, σχολική επίδοση: προσωπική υπόθεση; Παράγοντες που διαμορφώνουν τη σχολική επίδοση του μαθητή*.
6. Λαρίου-Δρεττάκη Μ., *Η Εγκατάλειψη της Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης και Παράγοντες που σχετίζονται μ' Αυτήν*, Γρηγόρης, Αθήνα 1993.
7. Μυλωνάς Θ., *Η αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων μέσα από τους σχολικούς μηχανισμούς*, Γρηγόρης, Αθήνα 1982.
8. Μυλωνάς Θ, *Κοινωνική αναπαραγωγή στο σχολείο, θεωρεία και εμπειρία*, Αρμός, Αθήνα χχ.
9. Νούτσος Χαρ., *Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος*, Θεμέλιο, Αθήνα 1979
10. Νούτσος Χαρ., *Ιδεολογία και εκπαιδευτική πολιτική*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986.
11. Νούτσος Χαρ, *Συγκορία και εκπαίδευση*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1990.
12. Νούτσος Χαρ, *Κοινωνιολογία και εκπαίδευση (Η θεωρητική αντιπαράθεση στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης)*, περ. Διαβάζω, τ. 119, Αθήνα 1985.
13. Παλαιοκρασσάς Σταμ, Παναγιωτοπούλου Ίρις κ.α. (επιμ.), *Οι μαθητές που εγκαταλείπουν τις σπουδές στο γυμνάσιο και οι ανάγκες τους για επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση*, ΟΕΕΚ- Π.Ι., Αθήνα 1996.
14. Παπαθεοφίλου Ρίτσα, Βοσνιάδου Στέλλα (επιμ.), *Η εγκατάλειψη του Σχολείου: Αίτια, επιπτώσεις, προτάσεις*, Gutenberg, Αθήνα 1998.
15. Perrenoud Philippe, *Η σχολική αποτυχία σας ενοχλεί; Ίσως μπορείτε κάτι να κάνετε*, περ. Σύγχρονη Εκπαίδευση, τευχ. 88 (Μάιος- Ιούνιος 1996).
16. Πουλαντζάς Ν, *Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό*, Θεμέλιο, Αθήνα 1981.
17. Σιάνου Ελένη, *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Πανεπιστημιακές Σημειώσεις, Ιωάννινα 1994.
18. Τζάνη Μαρ, *Σχολική επιτυχία Ζήτημα ταξικής προέλευσης και κουλτούρας*, Αθήνα 1983.
19. Τσουκαλάς Κων., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977.
20. Φραγκουδάκη Άννα, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, Παπαζήσης, Αθήνα 1985.
21. Ψαχαρόπουλος Γ., Καζαμίας Α., *Παιδεία και ανάπτυξη στην Ελλάδα*, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1985.